

TOŻSAMOŚĆ i PAMIĘĆ

Konteksty
kulturowe
i społeczne

pod redakcją
Denysa Pilipowicza
Rafała Kęsa

S T U D I A
UKRAINOZNAWCZE

TOŻSAMOŚĆ I PAMIĘĆ
KONTEKSTY KULTUROWE I SPOŁECZNE
STUDIA UKRAINOZNAWCZE

TOŻSAMOŚĆ I PAMIĘĆ
KONTEKSTY KULTUROWE I SPOŁECZNE
STUDIA UKRAINOZNAWCZE

pod redakcją
Denysa Pilipowicza
Rafała Kęska

Kraków 2020

© Copyright by individual authors, 2020

© Copyright by Denys Pilipowicz, Rafał Kęsek, 2020

Recenzenci

dr hab. Anna Horniatko, prof. UAM (Polska)

prof. dr hab. Bohdan Hud', LUN (Ukraina)

Opracowanie redakcyjne

Justyna Ostafin

Skład i łamanie

Anna Basista

Projekt okładki

Marta Jaszczuk

ISBN 978-83-8138-333-2 (druk)

ISBN 978-83-8138-334-9 (on-line, pdf)

<https://doi.org/10.12797/9788381383349>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

✉ publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-------------	---

CZEŚĆ I KONTEKSTY KULTUROWE

abp Ihor Isichenko „Prawosławny sarmata” przeciwko mitowi Bohdana Chmielnickiego	11
Agnieszka Gronek Ikony anonimowego malarza z zachodniej Łemkowszczyzny z lat 80. XVII wieku. Charakterystyka stylu.....	29
Alicja Z. Nowak Katolicko-prawosławne spory o celibat w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.....	53
Denys Pilipowicz Tożsamość filozofa. Przyczynek do tematu Skoworoda i Ukraina	75
Anna Michalko Rola <i>Trebnika</i> św. Piotra Mohyły w zachowaniu tożsamości religijnej rodzin ukraińskich	93
Agnieszka Matusiak Rana – tożsamość – podmiot. Zmagania kultury i literatury ukraińskiej z traumą postkomunistyczną. Od postkolonialności do dekolonialności (zarys projektu badawczego)	115
Olga Kich-Maslej Trudne dziedzictwo. Problem cmentarzy ukraińskich na terenach postmigracyjnych Polski Południowo-Wschodniej	133

CZĘŚĆ II

KONTEKSTY SPOŁECZNE

Oleksandr Kornijewskij, Artem Fylypenko

Retrospektywna refleksja nad „porażką” w świadomości społecznej narodów Europy Środkowo-Wschodniej 165

Joanna Bobula

Konfederacja pamięci. Ukraińskie postsowieckie narracje narodowe między akceptacją a odrzuceniem (zarys problemu) 183

Paweł Sekuła

Wpływ katastrofy czarnobylskiej na proces kształtowania ukraińskiej opozycji antykomunistycznej w Związku Sowieckim 207

Michał Urban

Współczesny Lwów: między tożsamością narodową a historycznymi zaszłościami 223

Roman Kalytchak, Nataliya Romanyuk

Zakładnicy przeszłości? Lwowska Rada Obwodowa a stosunki ukraińsko-polskie ... 241

Rafał Kęsek

Problem tożsamości i samoidentyfikacji politycznej mieszkańców terenów okupowanych we wschodniej Ukrainie (w latach 2014–2020)..... 263

Noty o autorach 281

Indeks osobowy 285

Alicja Z. Nowak

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0000-0001-5549-7550>

e-mail: alicja.z.nowak@uj.edu.pl

Katolicko-prawosławne spory o celibat w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej

Catholic-Orthodox disputes over celibacy in the 16th century Poland

Summary

Celibacy of the clergy was one of the subjects raised in the 16th-century religious polemic in the Polish-Lithuanian Commonwealth in connection with the emergence of Protestantism, which rejected the clergy's unmarried state and the wave of discussions devoted to this problem during the Council of Trent (1545-1563). Initially, the main discussants were Roman Catholic opponents and supporters of celibacy (Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Orzechowski vs Jan Dziaduski, Stanisław Hozjusz). A little later – the famous Counter-Reformation defenders of celibacy (Piotr Skarga) and Orthodox writers (Herasym Smotrycki, Wasyl Surazski, Melecjusz Pigas) supported by Protestants (Marcin Broniewski), who defended the right of the clergy to have wives. At the turn of the 16th and 17th centuries, the first and ambiguous voices of representatives of the Uniate Church appeared (Hipacy Pocięj), which did not accept the notion of the clergy's celibacy.

Keywords

celibacy, priest, wife, Church, polemics

Celibat duchowieństwa był jednym z tematów podjętych w XVI-wiecznej polemice wyznaniowej w państwie polsko-litewskim. Powrócił jako problem sporny w związku z pojawieniem się protestantyzmu, który odrzucał bezżenność kleru, oraz na fali dyskusji poświęconych temu problemowi w trakcie soboru trydenckiego (1545-1563)¹.

W wielonarodowym i wielowyznaniowym państwie współistnieli od kilku stuleci wierni Kościoła zachodniego i wschodniego. Duchowieństwo rzymskokatolickie było zobowiązane dotrzymywać celibatu, prawosławni uważali, że bezżenność to

¹ O ówczesnych problemach z zachowaniem celibatu i wdrażaniem reformy katolickiej por. G. Ryś, *Trydencki przełom*, [w:] *idem, Celibat*, Kraków 2002, s. 97-106.

charyzmat dostępny nielicznym, wybierającym drogę życia monastycznego², a bezwzględnie obowiązujący jedynie biskupów.

Ustalenia dyscyplinarne Kościoła w czasach średniowiecza rozmięły się często z praktyką życia kleru. Zdaniem Jana Fijałka karność i moralność katolickich księży nie były wysokie, a podejmowane przez władze kościelne próby wdrażania celibatu w Polsce od XII do XVI w. napotykały na opór i niezrozumienie³. Dobrym materiałem pogładowym w tej sprawie są analizowane przez badacza statuty prowincjonalne i diecezjalne⁴. W krakowskim statucie z 1408 r. czytamy o surowych karach przewidzianych dla duchowieństwa łamiącego prawo kościelne:

Napominamy wszystkich, i każdego z osobna, konkubinariuszy, nieczystych i cudzołóżników, kimkolwiek by był – niższym prałatem, kanonikiem, rektorem kościoła, plebanem lub jakimkolwiek posiadaczem beneficjum kościelnego, jakiegokolwiek stanu, kondycji albo godności lub innym duchownym bez beneficjum – by odstąpił od swoich zgubnych występków w ciągu trzech miesięcy następujących bezpośrednio po odbyciu synodu [...] w przeciwnym razie tym pismem pozbawiamy ich beneficjów kościelnych; duchownych zaś bez beneficjów nakazujemy uwięzić i jeżeli nie wykażą poprawy, poddać wiecznej karze i jeżeli uzna to za słuszne ordynariusz miejsca, może ich usunąć z diecezji krakowskiej⁵.

Problem z dotrzymywaniem celibatu nie tylko przez „szeregowych” księży, lecz także nawet tych, którzy pełnili godność prałatów i kanoników, był przedmiotem troski kościelnych reformatorów w Rzeczypospolitej również w czasach potrydenckich⁶.

Prawosławni – pomimo że niezobowiązani do celibatu – zmagali się z podobnymi problemami. Niemoralne postępowanie jerejów było wynikiem celowego otaczania się obcymi kobietami, nie zaś małżonkami. Zasady poprawnej relacji osób konsekrowanych z niewiastami określały już dokumenty pierwszych soborów powszechnych. W kanonie 3 Synodu w Nicei I (325 r.) wskazywano na problemy z konkubinatem i wprowadzono odpowiednie regulacje: „Wielki sobór zabronił całkowicie biskupom, prezbiterom, diakonom i wszystkim członkom stanu duchowne-

² Współcześnie w Kościołach prawosławnym i grekokatolickim w Polsce nie ma obowiązkowych mniszych postrzyżyn dla bezżennych księży.

³ Por. J. Fijałek, *Stosunek duchownych do niewiast i konkubinat*, [w:] idem, *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*, [przeł. tekst łac. R.L. Górski], Kraków 2002, s. 66-82; por. także G. Ryś, *Celibat*, s. 89-97.

⁴ Jan Fijałek dołączył wspomniane teksty kilku statutów do opracowania, por. J. Fijałek, *Stosunek duchownych...*, s. 83-97.

⁵ *Ibidem*, s. 97.

⁶ Dane statystyczne pokazują, że w Polsce na początku XVII w. nie dotrzymywało celibatu ok. 30% parafialnego duchowieństwa katolickiego, G. Ryś, *Celibat*, s. 96; na ten temat por. także W. Pawlikowska-Butterwick, *Konkubiny w życiu prałatów i kanoników wileńskich w XVI-XVII wieku. Uwagi o recepcji uchwał Soboru Trydenckiego w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545-1563) įtaka Lietuvos kultūrai*, sudarytoja A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 221-236, *Religinės Kultūros Paveldo Studijos*, t. 2.

go, zamieszkiwać z kobietą, chyba, że jest to matka, siostra, ciotka lub inna osoba stojąca poza wszelkimi podejrzeniami”⁷.

W życiu ruskiego Kościoła ustalenia dyscyplinarne poczynione w trakcie soborów powszechnych i synodów były rozpowszechniane za pośrednictwem ksiąg kormczych⁸. Zawierały one również lokalne prawa dyscyplinarne ustanawiane przez ruskich biskupów i metropolitów, którzy precyzowali i tłumaczyli owe reguły parafialnym księżom także w pouczeniach, głoszonych w trakcie synodów i podczas chirotonii.

Powyższe problemy w Kościele katolickim i prawosławnym miały swoje źródło m.in. w braku przygotowania kandydatów do stanu duchownego. Księża rekrutowali się często spośród osób nieodpowiednich, pozbawionych religijno-duchowej formacji, z brakami w wykształceniu lub zupełnie bez wiedzy, zwłaszcza w zakresie nauk seminaryjnych. Ponadto nadzór nad ich doбором powinni sprawować biskupi, których pochłaniały świeckie życie i rozrywki charakterystyczne dla szlachty. Zdaniem Borysa Gudziaka jedynym atutem katolickich hierarchów w XV-XVI w. w porównaniu z prawosławnymi był fakt, że częściej rekrutowali się spośród ludzi wykształconych, choć jednocześnie rzadko byli absolwentami studiów teologicznych⁹. Dodatkowym problemem wyznawców prawosławia był świecki, często katolicki patronat nad Cerkwią i jej dobrami, który wprowadzał pełną zależność duchowieństwa od władz i nie sprzyjał rozwojowi dyscypliny kleru oraz nadzorowi nad kandydatami na księży¹⁰.

Metropolita kijowski, halicki i całej Rusi Józef II Sołtan podjął na początku XVI w. ostatnią na długie dziesięciolecia próbę organizacyjnego uporządkowania życia Kościoła i naprawy duchowej. W trakcie zwołanego w 1509 r. wileńskiego synodu hierarcha usiłował uporządkować kwestie związane z małżeństwami przy-

⁷ *O kobietach zamieszkujących razem z duchownymi*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1: *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II (325-787)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, [przeł. A. Baron et al.], Kraków 2002, s. 29, *Źródła Myśli Teologicznej*, t. 24.

⁸ *Рог. Древне-славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій*, т. 1, ред. В.Н. Бенешевич, Санктпетербургъ 1906, s. 84.

⁹ B.A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, [przeł. H. Leskiw, A. Chrin], Lublin 2008, s. 125. Na soborze w Trydencie rozpoczęto walkę ze zwyczajem nadawania biskupstw jako urzędów honorowych, K. Schatz, *Sobory Powszechne. Punkty zwrotne w historii Kościoła*, przeł. J. Zakrzewski, Kraków 2001, s. 197.

¹⁰ A. Gil, I. Skoczylas, *Wiek XVI – kryzys, kulturalno-religijna odnowa i inicjatywy unijne*, [w:] *Kościół Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 108-114; na temat problemów z formacją i podjętych inicjatyw naprawczych zwłaszcza w odniesieniu do kandydatów na kapłanów w metropolii kijowskiej por. także A.Z. Nowak, *On the Candidates to the Clerical State*, [w:] eadem, *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, [transl. A. Kijak, J. Kobyłecki], Kraków 2017, s. 111-260.

szłych kandydatów na księży oraz tych, którzy już sprawowali posługę¹¹. Powołał się w dokumentach synodalnych na „cesarskie reguły”, a zatem prawodawstwo świeckie. Były to zapewne nowele cesarza Justyniana, który prawo związane z celibatem biskupów i małżeństwami kleru podniósł do rangi ustaw państwowych¹².

Hierarcha przypominał, że dawne ogłoszone przez imperatora zasady nadal obowiązują wyznawców Kościoła wschodniego, dowodem ich aktualności była ówczesna praktyka Kościoła w Konstantynopolu. Głosił konieczność pozostania w związku z prawowitą małżonką, nie zaś nałożnicą. Przestrzegał, że złamanie tej zasady skutkuje biskupią decyzją o odsunięciu od posługi każdego bezżennego kapłana znajdującego się na terenie podlegającej mu diecezji, który nie został mnichem:

А и царьскіи заповѣди повелѣвають: „аще священникъ не имаетъ жены своее законного брака, святителю подобаетъ такового отъ сана отлучити и въ мірскія люди увести”. Якоже и нинѣ вселенская великая Константинопольская церковь держитъ, вси тамо сущіи священники, не имуще женъ, не священствууютъ, или въ мнишескій чин да идутъ и тогда священствууютъ, аще ли ни, тогда къ простой чади причитаются¹³.

Obowiązywała zatem zasada, że kandydat na kapłana musi mieć żonę lub przyjąć mnisze postrzyżyny¹⁴. Metropolita Józef ogłosił, że biskup wyświęcający osobę bezżenną zostanie ukarany odsunięciem od biskupstwa (tzw. *izwerżennia*), a gdyby to metropolita odważył się na ten czyn, wówczas sobór biskupów miał decydować o odebraniu mu tej godności. Wszystkim, którzy nie odpokutowali wspomnianego grzechu, groziła ekskomunika¹⁵.

Koniecznym warunkiem dopuszczenia do kapłaństwa było przystąpienie do sakramentu małżeństwa przed święceniami. Ten porządek wyrażony w prawodawstwie kościelnym i świeckim na Rusi rozpowszechniali metropolici już w najdawniejszych zabytkach prawnych. Za przykład mogą posłużyć regulacje metropolity Jana II

¹¹ Warto odnotować, że te będące wyrazem troski o moralność duchowieństwa zapisy dyscyplinarne znane były w obiegu rękopiśmiennym, a w czasach odrodzenia cerkiewnego zostały docenione jako wartościowe źródło praw regulujących życie duchowieństwa i opublikowane we Lwowie (1614) w typografii bractwa stauropegialnego, w składzie innej obszernej i dedykowanej kapłanom pracy. Omówienie i literatura dotycząca tematu por. A.Z. Nowak, *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, [w:] *Ośrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, red. M. Kuczyńska, J. Stradomski, Kraków 2017, s. 195-196, *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 12.

¹² Por. M. Szegda, W. Wójcik, *Celibat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz et al., Lublin 1985, kol. 1398.

¹³ I. Солтан, *Соборъ, во спасаемомъ градѣ Вильни бывшій*, [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, ч. 1, Санктпетербургъ 1878, kol. 11, *Русская Историческая Библиотека*, т. 4.

¹⁴ W niektórych Kościołach wschodnich obowiązywał celibat, w innych dopuszczano małżeństwa księży, por. M. Szegda, W. Wójcik, *op. cit.*, kol. 1398-1399.

¹⁵ I. Солтан, *op. cit.*, kol. 12.

(1080-1089) z kanonicznych *Reguł cerkiewnych*¹⁶, w których hierarcha omówił także inne szczegółowe warunki dla kandydatów na prezbitarów, a wśród nich zasadę, że kapłanem zostaje ten mężczyzna, który rozstał się z małżonką w celu przyjęcia mniszych postrzyżyn, bez względu na fakt, czy uczyniła to również jego żona¹⁷. W XIV-wiecznym pouczeniu metropolity kijowskiego Piotra (Rateńskiego), które również znalazło się w składzie ksiąg kormczych¹⁸, rozstrzygnięciom podlegała także sytuacja księdza, który owdowiał:

Писах многажды о семъ къ вамъ, аще у попа умреть жена да идеть въ монастырь, имѣеть священство свое, аще иметь въ слабости пребывати и любити мірскіи сласти, да не поеть. Аще не послушаетъ моего словеси, да будетъ неблагословенъ и тѣи, иже приобщаются съ ними. Ви же яко апсиди затыкающе уши свои, тако не слышите, но мыслите въ тѣхъ грѣсѣхъ умрети. И да не буди се¹⁹.

Na początku XVI w. atak na bezżenność kleru ruskiego oraz wiele innych odmienności obrzędowej praktyki prawosławnych przypisał Jan Sacranus z Oświęcimia, rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, podważając prawdziwość Kościoła wschodniego. W wydany w 1507 r. dziele *Elucidarius Errorum Ritus Ruthenici*, które było listą błędów wytkniętych wschodnim chrześcijanom, nazwał ruskich wyznawców największymi schizmatykami, gorszymi nawet od heretyków. Nawiązując do popularnych w religijnych pismach polemicznych od najdawniejszych czasów gatunków – enumeracji pomyłek i uchybień doktrynalnych oraz obrzędowych – napisał pracę, która jak w soczewce skupiała charakterystyczne dla łacinników, przesiąknięte soteriologicznym ekskluzywizmem spojrzenie na greckich chrześcijan²⁰. Oburzał go fakt, że kapłani ruscy „[ś]pią ze swoimi żonami, a potem celebrują mszę. Miewają

¹⁶ „[...] в подьяконѣхъ на прочее потщися никакоже поставити, дондеже оженитися, по поставленіи же поймающе жены погубляютъ чинъ свой”, *Іоана, митрополита рускаго, нареченаго пророкомъ Христовымъ, написавшаго правила церковная отъ святыхъ книгъ въ кратцѣ Якову черноризцю*, [w:] *Памятники древне-русского канонического права*, ч. 1: *Памятники XI-XV в.*, Санктпетербургъ 1880, kol. 5, *Русская Историческая Библиотека*, т. 6.

¹⁷ „Мужа отлучившася своего подружья, мнишескаго ради житія, аще отлученая от него жена со инѣмъ сочитается, не възбраняється ему на ерейство прити, ничтоже бо съгрѣши, но иже ся паче поиметь, сему възбранити ерейства, аще были мысли, нынѣ хочеть пріяти”, *ibidem*, kol. 6-7.

¹⁸ Pouczenie znane było z szesnastowiecznego odpisu i już w kormczej przypisywane cieszącemu się autorytetem późniejszemu metropolicie kijowskiemu Cyprianowi (1336-1406), co zdaniem Aleksieja Pawłowa wynikało z oficjalnego charakteru tego tekstu, który był obowiązującym synodalnym dokumentem. Komentarz do tekstu por. *Почуеніе митрополита Петра духовенству (объ епитиміяхъ и вдовыхъ попахъ) и мірянамъ (объ усердіи къ церкви)*, [w:] *Памятники древне-русского канонического права*, ч. 1, kol. 159.

¹⁹ *Ibidem*, kol. 161-162.

²⁰ Przedruk tej pracy wraz z tłumaczeniem na język polski por. M. Niechwiej, *O błędach Rusińskiego obrządku to jest Elucidarius Errorum Ruthenici (1501) czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnym Rusinami*, red. nauk. W. Walecki, Kraków 2012, s. 368-483, *Biblioteka Tradycji. Seria Druga*, nr 113.

pokusy bezecności, bo nie znają celibatu”²¹. Zarzut Sacrana dotyczył przede wszystkim braku przedliturgicznej wstrzeźliwości, która w istocie była obowiązkiem prawosławnych celebransów. Według dyscyplinarnych zasad zawartych w księgach kormczych powinna być ona zachowana poprzez odsunięcie żony od małżeńskiego łoża na trzy dni przed odprawą Służby Bożej²².

Dyskusje na temat bezżenności kleru w państwie polsko-litewskim prowokowało pojawienie się protestantyzmu. Marcin Luter – były mnich augustianin, który wystąpił ze słynnymi tezami w Wittenberdze w 1517 r., kilka lat później wstąpił w związek małżeński z Kateriną von Bora, która również opuściła mury klasztorne. W ten sposób częścią działań na rzecz reformy Kościoła stała się zarówno werbalna, jak i znajdująca wyraz w czynach walka z zasadą celibatu.

Wystąpienie Lutra z programem religijnej odnowy było rezultatem kryzysowej sytuacji w Kościele rzymskim, który soborem w Trydencie odpowiedział na ruch reformacyjny oraz upadek dyscypliny i moralności duchowieństwa. W porządku obrad znalazło się miejsce na dyskusję nad bezżennością kleru. Kościół zachodni w czasach trydenckich nie wypowiadał się jednogłośnie na temat celibatu, od którego odeszli protestanci, a nie zawsze dotrzymywali katolicycy księży.

W państwie polsko-litewskim przeciw celibatowi duchowieństwa wystąpił jeden z najwybitniejszych przedstawicieli humanizmu chrześcijańskiego, Andrzej Frycz-Modrzewski. Uważał on, że zasada ta została wprowadzona niesłusznie, bez udziału całego Kościoła i mocą postanowień papieskich. Zalecał w tej i innych sprawach zwrócenie się do przekazu zawartego w Piśmie św. oraz powrót do praktyki obrzędowej i zwyczajów Kościoła pierwotnego, który zachował żywą pamięć o nauce pochodzącej od Chrystusa²³. Był to jeden z wielu postulatów tego religijnego reformatora²⁴, który dążył do zjednoczenia katolików zarówno ze zwolennikami protestantyzmu, jak i z wyznawcami Kościoła wschodniego²⁵. Znamienne, że jego najśłynniejsze dzieło – *Republica emendanda libri quinque*, zawierające kompleksowy plan odbudowy życia w państwie, zostało w Polsce ocenzone. W 1551 r. praca wyszła

²¹ Por. *ibidem*, s. 251.

²² Zasadę potwierdził m.in. Piotr Mohyla w kijowskim *Wielkim Trebniku* z 1646 r. (por. rozdział *Trebnika* pt. *O odpowiednim i zgodnym z prawem Słudze Boskiego Sakramentu Ciała i Krwi Pańskiej*, cz. 1, s. 222; *Еухологіон або молитословъ или требникъ*, ч. 1, Кієвъ 1646, s. 222).

²³ Podobnie wyrażał się na temat Komunii św. pod dwiema postaciami, por. S. Piwko, *Andrzej Frycz Modrzewski – koncepcje reformy Kościoła*, „Archiwum Historii i Myśli Społecznej” R. 15, 1969, s. 75.

²⁴ Postulaty dotyczyły m.in. sposobu udzielania sakramentów. Frycz żądał kształcenia księży, wprowadzenia zakazu łączenia kilku stanowisk kościelnych lub łączenia ich z urzędami świeckimi. Te kwestie podnosiło wielu uczestników dyskusji, ale Modrzewski wymagał, by stały się one przedmiotem soboru – zgromadzenia duchownych i świeckich elektorów, którzy swobodnie będą nad nimi deliberować. Modrzewski był też zwolennikiem, tak bliskiej prawosławniemu, koncepcji koncyliarystycznej w Kościele, J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1999, s. 182, 184, *Wielka Historia Literatury Polskiej*. Jak Modrzewski rozumiał powszechność soboru wyjaśnia Stanisław Piwko, *op. cit.*, s. 58-61.

²⁵ J. Ziomek, *op. cit.*, s. 181.

w wersji okrojonej, nakładem Łazarza Andrysowica, z mylącym tytułem *Rozważań o poprawie Rzeczypospolitej ksiąg pięć*. Pominięto w edycji m.in. podnoszącą sprawę celibatu część czwartą *O Kościele*²⁶, w której Frycz pytał zwolenników bezżeństwa: „co bowiem lepiej zachować nieczysty celibat, czy być związanym z łożem nieskalanym? Lepiej zawrzeć małżeństwo i w ten sposób zabezpieczyć swoje zbawienie czy żyć w rozpuście i pograżyć się w śmierć wieczną?”²⁷. Pełna wersja dzieła ukazała się kilka lat później za sprawą bazylejskich edycji Johanna Oporinusa z 1554 i 1559 r.²⁸ – wydawcy, który drukował także inne dotyczące tematu łacińskojęzyczne prace polskich twórców²⁹.

Idee Modrzewskiego, zbliżone do tych głoszonych przez pochodzących z różnych środowisk religijnych zwolenników Kościoła narodowego, zostały przez hierarchię kościelną uznane za niebezpieczne, gdyż celowały w nadrzędną rolę Kościoła w państwie, a ponadto spokojny, pojednawczy i merytoryczny ton wypowiedzi intelektualisty zobowiązywał adwersarzy do namysłu i dyskusji, ta zaś wymagała trudu i zaangażowania, którego nie chciała podjąć strona katolicka. Księga *O Kościele* nie była – jak słusznie zauważył Jerzy Ziomek – tekstem antykatolickim, jeśliby katolicyzm rozumieć jako system doktrynalno-teologiczny, ale była wymierzona w Kościół jako instytucję, i dlatego Modrzewski w latach 50. nie czuł się bezpieczny. Początkowo szukał schronienia na dworze Jana Tarnowskiego, o udzielenie ochrony zwracał się również do króla. Humanista, który miał niższe święcenia duchowne, już po odebraniu mu probostwa w Brzezinach wstąpił w 1560 r. w związek małżeński³⁰.

O uznanie własnego związku małżeńskiego walczył inny wybitny pisarz tej doby – kanonik przemyski Stanisław Orzechowski (1513-1566) – w przeciwieństwie do Modrzewskiego zwolennik teokracji, wierny rzymskiemu Kościołowi. Zdaniem Andrzeja Kaima jego zapatrywania na ideę zjednoczenia były zbliżone do tych głoszonych przez Frycza, pomimo różnych dróg życiowych obu twórców i ich sporu dogmatycznego³¹.

²⁶ Pominięto w tej edycji także część piątą *O szkole*. Rozdział *O Kościele* nie pojawił się także w polskojęzycznej wersji dzieła przygotowanej przez Cypriana Bazylika, a wydanej w Łosku w środowisku reformacyjnym w 1577 r. pod tytułem *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore*, por. J. Ziomek, *op. cit.*, s. 178.

²⁷ Cyt. za: G. Ryś, *Celibat*, s. 100.

²⁸ Wersja z 1559 r. była rozszerzona o repliki skierowane m.in. do biskupa Stanisława Hozjusza, który po zapoznaniu się z pierwszą edycją bazylejską polemizował z Modrzewskim, nie wskazując jego nazwiska w swoim *Confessio fidei catholicae christiana* (1553). W wersji z 1559 r. po poszczególnych częściach znalazły się nowe rozdziały z tytułem *Defensio*, a także druga część pracy *O Kościele* i inne dodatki, por. J. Ziomek, *op. cit.*, s. 178.

²⁹ Był on wydawcą kilku prac Modrzewskiego, ponadto wydrukował w 1551 r. list Stanisława Orzechowskiego do papieża Juliusza III, w którym zabiegał on o legalizację swojego małżeństwa, por. J. Ziomek, *op. cit.*, s. 198.

³⁰ *Ibidem*, s. 183, 187.

³¹ O stosunku Orzechowskiego do reformacji por. A. Kaim, *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego*, Lublin 2002, s. 31-58, *Jeden Pan, Jedna Wiara*, t. 13.

Określający się Polakiem rodu ruskiego (*genthe Rutheni natione Poloni*)³² Orzechowski trzy dzieła poświęcił zagadnieniu reformy kościelnej, sytuacji konfesyjnej w państwie polsko-litewskim, a przede wszystkim głównemu celowi zalecanych przezeń odnowicielskich działań – zjednoczeniu chrześcijan: *De Baptismus Ruthenorum* (1544), *Pro Ecclesia Christi* (1546), *De lege coelibatus contra Siricium oratio* (ok. 1547 i 1551)³³. W pierwszej z wymienionych prac, powołując się na dokumenty Soboru we Florencji (1439), przypominał katolikom, że w trakcie jego obrad uznano, iż biskupi w Kościołach wschodnich dopuszczają mężczyzn żonatych do święceń kapłańskich zgodnie z prawem³⁴. W dziele *O celibacie* przekonywał, że odrzucenie w Kościele łacińskim zasady bezżenności przyczyni się do wykorzenia złego postępowania wśród duchowieństwa. Wyraził tę nadzieję w szeregu listów ujętych w formę traktatów teologiczno-kanonicznych oraz w listownym apelu do wojewody Piotra Kmity, który jego zdaniem jako senator powinien, współpracując z królem, wspomóc te dążenia³⁵. W jednym z listów przemyski kanonik wskazywał konieczność utrzymania małżeństw księży jako naturalnych dla człowieka i będących antidotum na rozwiązłość i pozaślubne związki z kobietami. Przedstawiał ten sakrament, podobnie jak pozostałe misteria, poprzez obraz odtrutki na różne ludzkie przypadłości i słabości:

[...] nie mogą być szafarzami w Kościele bożym wszyscy ludzie, ani się im godzi, ale one-go wszystkiego, co bywa od szafarzów szafowano, mamy jednakowoż wszyscy. Jako przeciwko niedowiarstwu używać mamy chrztu, małżeństwa przeciwko kurestwu, przeciwko krewkości dusznej wieczerze pańskiej, a przeciwko pysze spowiedzi. [...] Takich wymysłów, takich różnic między świętościami ani braków między ludźmi nie zna Pan Bóg, ani jego Kościół święty to przyjął. Ale to postanowił on [Kościół rzymski], który odjąwszy żony kurestwem zaraził nas, a odjąwszy kielich głodem dusze nasze pomorzył³⁶.

³² Dział ze strony matki Orzechowskiego był prawosławnym księdzem. Orzechowski często podkreślał swoje związki z Rusią, określaną jako Roksolania, ale zdaniem Augusta S. Fenczaka należy uznać jego przynależność do etnosu polskiego. Historyk polemizuje z odmiennymi opiniami ukraińskich badaczy w: A.S. Fenczak, *Amplissimum Christi Regnum – wizja jedności Kościoła w pismach teologicznych Stanisława Orzechowskiego z lat 1544-1663*, [w:] *Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, s. 86-88, *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4; por. także A.S. Fenczak, *Stanisława Orzechowskiego „z Rusi proroka” wierność „narodowi swemu polskiemu”*. *Kwestia tożsamości etnicznej propagatora unii kościelnej Rusinów ze Stolicą Apostolską*, „Biuletyn Informacyjny PWIN” 1996, nr 2, s. 120-128. Ukraiński badacz Dmytro Wyrskyj jest przekonany o ruskim pochodzeniu Orzechowskiego, por. Д. Вирський, *Походження та родина С. Ореховського*, [w:] idem, *Станіслав Ореховський-Роксолан – життя і пам'ять*, Київ 2013, s. 63-77.

³³ Por. na ten temat A. Ka im, *op. cit.*, s. 48-54.

³⁴ A.S. Fenczak, *Ziemia przemyska a polski nurt unionizmu katolickiego w XVI wieku*, [w:] *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 37, *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2.

³⁵ Były to listy zaadresowane do Jana Przyłuskiego, Mikołaja Brudzewskiego oraz kardynała Aleksandra Farnese; o tych listach por. A. Ka im, *op. cit.*, s. 37-42.

³⁶ Fragment listu do Boratyńskiego, cyt. za: *ibidem*, s. 44.

Orzechowski bronił nauki przyjętej niegdyś w całym Kościele powszechnym, traktował niektóre rzymskokatolickie zwyczaje jako formę odejścia od dawnej praktyki. Powrót do pierwotnej tradycji i źródeł sakramentalnych był dla niego warunkiem umożliwiającym przywrócenie jedności w chrześcijaństwie zachodnim i w całym Kościele³⁷. Oburzał się wypowiedziami przemyskiego biskupa Jana Dziaduskiego (zm. 1559), który uznawał Rusinów i wszystkich prawosławnych za schizmatyków wyklętych z Kościoła, publicznie potępiając ich m.in. za starożytną tradycję małżeństwa księży. Biskup, oburzony wystąpieniami Orzechowskiego, wytoczył mu proces o zakłócanie porządku w diecezji³⁸. Na szczęście nie wszyscy ówcześni hierarchowie katoliccy podzielali poglądy Dziaduskiego³⁹.

Orzechowski złożył urzędy kościelne, a w 1551 r. zawarł związek małżeński i rozpoczął walkę o jego legalizację⁴⁰. W liście do papieża Juliusza III pisał o starożytnym i niezmiennym porządku sakramentalnym zachowywanym w Kościele wschodnim: „kapłaństwo małżeństwu się nie sprzeciwia. Za czym się razem mieścić w jednym człowieku, jako niegdyś w patriarchach, prorokach i innych świętych kapłanach jako teraz także jest zwyczaj w Grecji, Aleksandrii, Antiochii i indziej”⁴¹. Obrona prawa do zachowania ślubu i kapłaństwa nie była celem samym w sobie; Orzechowski był przekonany o wspólnocie wiary obu Kościołów i głosił uniwersalistyczną wizję chrześcijaństwa niepodzielonego. Domagał się od łacinników, niestety bezskutecznie, zmiany stosunku do teologicznego i duchowego dziedzictwa Kościoła bizantyńsko-ruskiego⁴².

Przychylny greckiej wierze był przez pewien czas także kanonik przemyski i rektor Akademii Lubrańskiego Stanisław Herbest – autor pracy *Wypisanie drogi*, będącej sprawozdaniem z podróży po diecezji, w której trakcie złożył wizytę Orzechowskiemu. Uważał on, że można zgodzić się na wiele odmienności w praktyce obrzędowej, zwłaszcza w zakresie, który już został określony na soborze we Florencji. Wspominał m.in. liturgię i kapłańskie żony, jednocześnie warunkując akceptację tych różnic zachowaniem „jednej wiary i jednego posłuszeństwa”⁴³.

³⁷ A.S. Fenczak, *Ziemia przemyska...*, s. 39.

³⁸ *Ibidem*. Dziaduski był przeciwnikiem unii religijnej z Rusinami, wyraził swoje poglądy w uchwałach kilku zwołanych synodów diecezjalnych, *ibidem*, s. 44-46.

³⁹ Wedle świadectwa Orzechowskiego więcej zrozumienia dla wschodniego obrządku miał biskup chełmski Samuel Maciejowski (zm. 1550), A. Ka im, *op. cit.*, s. 40-43.

⁴⁰ Biskup Dziaduski rzucił na Orzechowskiego kłutwę, skazując go na wygnanie z diecezji i konfiskatę mienia, *ibidem*, s. 49.

⁴¹ *Ibidem*. Przebieg walki o uznanie małżeństwa, prowadzonej w kontekście dążeń do wypracowania jedności Kościoła, przedstawia A. Ka im, por. *ibidem*, s. 49-60.

⁴² Por. idem, *Wiara i tradycja Rusi w doświadczeniu religijnym Stanisława Orzechowskiego*, w: idem, *op. cit.*, s. 61-107.

⁴³ „Trzeba by nam o to Pana Boga prosić, a pasterzom i panom o tym chodzić, jako byśmy mogli z sobą pod jednym Pasterzem, w jednej owczarni. Wiele może być pozwolono Grekom, gdy jedna wiara i jedno posłuszeństwo będzie; pozwoliło im Concilium Florentskie wszystkim ich ceremonii tak, jako też Ormianom; i [o] liturgii i o żonach kapłańskich toż trzymają Grecowie [...]”, za: A.S. Fenczak, *Ziemia przemyska...*, s. 43.

Ostatecznie jednak Sobór Trydencki na jednej z ostatnich sesji ogłosił anatematyzm dziewiąty, wyklinający tych, którzy uważali, że „duchowni wyższych święceń lub zakonnicy, którzy złożyli uroczyste śluby czystości, mogą zawierać małżeństwa oraz że takie związki są ważne wbrew prawu kościelnemu i złożonej profesji i że pogląd przeciwny jest równy z potępieniem małżeństwa”⁴⁴. Kara dotyczyła także tych, którzy uważali że mogą zawrzeć małżeństwo, ponieważ nie otrzymali daru czystości (choć ją ślubowali)⁴⁵.

Żarliwymi obrońcami celibatu byli tacy znani wyraziciele katolickiego ekskluzywizmu konfesyjnego, jak sekretarz królewski, biskup Stanisław Hozjusz, rektor Akademii Wileńskiej Jakub Wujek, a przede wszystkim utalentowany kaznodzieja i polemista Piotr Skarga⁴⁶.

To właśnie autor głośnego, dedykowanego kniaziowi Konstantynowi Ostrogskiemu dzieła *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem* (1577) wyraził przekonanie, że żony są przyczyną ciemnoty kleru. Podobnie jak wśród innych łacinników największy jego sprzeciw rodził propagowany przez Kościół wschodni nakaz posiadania żony przez wyświęcanego na księdza kandydata. Według Skargi stał on w sprzeczności z głoszoną przez Pismo św. potrzebą pełnego poświęcenia się służbie duchowej, a na Rusi skutkował upadkiem nauczania:

[...] duchowni naszy żonami się nie bawią, ani bawić mogą, dla rozdwojenia to, wedle apostoła, czynią: aby się nie rozrywali świeckimi zabawami, ale obiema rękoma służby się jego ś. i zakonu i nauki Bożej chwycili, żeby w kościele Bożym nauka zbawienna nie zginęła, tak jako u Rusi przeto zginąć musiała. Jeśli którzy naszy kapłani występują, a ślubów swoich nie chowają, to na swój karb czynią, z zakonu to nie idzie. I na Rusi tacy się popi najdują, których niepościągliwość małżeństwem się uhamować nie może⁴⁷.

Potwierdzeniem, że podobne zarzuty czyniono wówczas prawosławnym, był krążący w rękopisie polemiczny dialog (*Pytania i odpowiedzi*), w którym papieżnik (tzn. łacinnik), powołując się na słowa św. Pawła skierowane do Koryntian (1 Kor 7,32-33)⁴⁸, przekonywał greckiego rozmówcę, że główną przyczyną braku wykształ-

⁴⁴ G. Ryś, *Celibat*, s. 102.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ A. Szegda, W. Wójcik, *op. cit.*, kol. 1400.

⁴⁷ P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu* (Kraków 1577), [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, кн. 2, Петербургъ 1882, kol. 392, *Русская Историческая Библиотека*, т. 7. W kolejnej edycji dzieła ten temat został rozwinięty. Jezuita na poparcie swojej tezy przytoczył świadectwa Ojców, głównie greckich: Cyryla Jerozolimskiego, Euzebiusza, Jana Chryzostoma, Grzegorza z Nyssy. Dodany przez Skargę tekst został przedrukowany przez redaktorów tomu 7 serii *Rosyjska Historyczna Biblioteka* w przypisie 5 (kol. 392-396).

⁴⁸ „Ten zaś, kto wstąpił w związek małżeński, zabiega o sprawy świata, o to, jak by się przypodobać żonie. I doznaje rozterki”, *Pismo Święte Nowego Testamentu w przekładzie z języka greckiego*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, red. nauk. A. Jankowski et al., przeł. W. Prokulski et al., Poznań 1995, s. 1297.

conych duszpasterzy i kaznodziejów w jego Kościele są żony, rodzina i gospodarstwo, które pochłaniają bez reszty czas i uwagę jereja:

[...] у васъ для того пастырове и казнодѣи учоные буты не могутъ, же однимъ позволяете жоны мѣти, а кгда першая умреть, то и другую волно ему взяти въ малженство. За которую забавою попъ вашъ часу волного до науки нигды мѣти не можетъ. Албовѣмъ болшей его тягнетъ старане о жонѣ, о дѣтѣх о господарствѣ дому своего, анижли о церкви Божой⁴⁹.

Prawosławny w swojej riposćie również sięgnął po Biblię: listy św. Pawła do Tymoteusza (pierwszy list: 3,2 i 12) i Tytusa (1,1), w których został nakreślony kapłański obowiązek bycia mężem jednej żony⁵⁰. Tłumaczył swemu adwersarzowi, że zacytowany przezeń fragment listu do Koryntian o mężu starającym się przypodobać żonie dotyczy wyłącznie osób świeckich⁵¹.

Uwagę zwraca fakt, że nieco później argumenty strony katolickiej podchwycili unicy. W czasach po przystąpieniu do jedności z Rzymem (1596) stanowisko prawosławnych dotyczące małżeństw krytykował metropolita unicki Hipacy Pocij, pomimo że unicy nie odeszli od zasady małżeństw osób duchownych. Uważał on, że sprawy rodzinne i bytowe najczęściej źle wpływają na wartość posługi kapłana. Przyczyn tego stanu upatrywał nie tylko w odciągających uwagę księży od spraw religijnych obowiązkach wobec żony i bliskich czy zapewne nie marginalnym zjawisku zagarniania przez rodzinę majątku należącego do cerkwi, lecz także w dziedziczości księżowskich posad. Według metropolity automatyzm przechodzenia parafii z ojca na syna powodował, że ci ostatni nie byli zobligowani do podejmowania formacyjnych przygotowań:

Kapłanom swoim iż żon mieć nie dopuszczali, mądrze to upatrzyli. Czego Ruś teraz doznawa y wielkiey trudności zażywa ze strony żon y dzieci popowskich, którzy wszyscy prawem dziedzicznym garną się do majątności cerkiewnych. A sukcesor, co cerkwi służy, niema czasem y chleba gdzie zarobić! A zatym, spodziewając się na dziedziczne cerkwi, mało się i uczą, ponieważ nie po godności, ale po dziedzictwie cerkwi dostępują. Rzymskiego kościoła Bóg uchował od tego kłopotu. Przetoż nie dziw, że godnych kapłanów mają: bo nie po dziedzictwie, ale po godności wstępują do kościołów. Nie wspominam czego więszego, jaky kapłan ma być, y jaky lepszy, czy żonaty, czyli ten, który Panu Bogu w czystości służy, a niema zabawy takiey⁵².

⁴⁹ *Вопроси и отвѣты православному зъ папѣжникомъ* (1603), [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, кн. 2, Петербургъ 1882, kol. 84.

⁵⁰ „Biskup więc powinien być nienaganny, mąż jednej żony” (1 Tm 3,2); „Jak ci zarządziłem, [może nim zostać] (prezbiterem), jeśli ktoś jest nienaganny, mąż jednej żony” (Tt 1,5-6), *Pismo Święte...*, s. 1348, 1356.

⁵¹ *Вопроси и отвѣты...* (1603), kol. 84-86.

⁵² [H. Pocij], *Harmonia albo concordantia wiary, sakramentów y ceremonyey cerkwi Ś orientalney z kościołem rzymskim* (Wilno 1608), [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, кн. 2, Петербургъ 1882, kol. 212-213.

Zdaniem Sofii Senyk powyższa wypowiedź Pocięja potwierdza fakt, że w Kościele unickim już kilka lat po unii w Brześciu zachęcano kler do bezżenności⁵³.

Pierwsze drukowane prace w obronie tradycji przyjętej w Kościele wschodnim na obszarze metropolii kijowskiej zostały opublikowane w wydawniczo-oświatowym ośrodku naukowym ufundowanym przez kniazia Konstantyna Ostrońskiego – proktora prawosławia w Rzeczypospolitej i adresata listu dedykacyjnego z polemicznej pracy Piotra Skargi (1577).

Zarzutem najczęściej wysuwany przez prawosławnych polemistów pod adresem łacinników był pozór dotrzymywania celibatu przez katolickie duchowieństwo.

Po ten argument jako jeden z pierwszych sięgnął Herasym Smotrycki, rektor trójjęzycznego kolegium w Ostrogu. W pracy *Kalendarz rzymski nowy* (1587), opublikowanej w działającej przy Akademii typografii, oskarżył katolickie duchowieństwo o hipokryzję. Piętnował postępowanie księży, którzy otaczają się służebnymi kobietami, zdobywając koszty na ich utrzymanie, a niekiedy oficjalnie mieszkają z konkubinami, nie czyniąc nawet takich pozorów swojej rzekomej przyzwoitości:

Такъ тежъ жоны законъные, отъ самого Бога презъренныя, и поданыя и отъ апостоль святыхъ, такъ skutкомъ яко и писмомъ потверженныя, духовнымъ своимъ поотымовали, да на ихъ мѣстца блудницы поподъставляли, а хотя не подставляли, ино на дурное и сами ся домышляють, кгдажъ ихъ посполу зъ собою многіе явне ховають, и особый юръкгелтъ у пановъ своихъ имъ вымовляють: Если же ваша милость опатрилъ каплана, потреба еще и на прачку. А ты бѣдный попе рускій мусишь и зъ законъною нендзу клепати, неборацьку⁵⁴.

Ruscy autorzy prac polemicznych, podobnie jak wschodni dostojnicy kościelni, którzy włączali się najczęściej drogą listowną w dyskusję toczącą się na obszarze Rusi w Rzeczypospolitej, popularyzowali najważniejsze kanony kościelne dotyczące wskazanej kwestii. Swoją argumentację wspierali cytatami z dokumentów i uchwał synodalnych.

Tak postąpił Wasyl Surazski Maluszycki – autor *Knyżyci* (1588), jeden z pierwszych ruskich prawosławnych dysputantów religijnych związanych z akademickim kręgiem w Ostrogu. Broniąc zasad obowiązujących w Cerkwi przed atakami katolików, swoje uzasadnienie opierał przede wszystkim na przywołanych w pracy zarządzeniach kościelnych. Był to 5 kanon apostołski oraz nawiązujący do niego 13 kanon

⁵³ С. Сеник, *Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях*, [w:] *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті. Матеріали Четвертих „Берестейських читань”*, Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р., ред. Б. Гудзяк, О. Турій, Львів 1997, s. 69.

⁵⁴ Г. Смотрицкий, *Календарь Римский новый*, [w:] *Архив Юго-Западной России*, ч. 1, т. 7, Киев 1887, s. 261.

Soboru *in Trullo*⁵⁵, które, zgodnie z krótkim komentarzem, zostały odrzucone przez łacinników⁵⁶. W części zatytułowanej *O małżeństwie, czyli o ożenku prezbiterów i diakonów* (*О брацѣ, сирѣчь – о женитвѣ, презвитерѣ и діаконовѣ*) przywołał również 17 regułę z *Konstytucji apostolskich*, zawierającą *Przepisy małżeńskie dotyczące duchownych*, pomimo że to źródło nie zostało w całości zaakceptowane jako natchnione ani na Wschodzie, ani na Zachodzie⁵⁷:

Правило пятое святыхъ апостолѣ глаголетъ: „презвитеръ или діаконь своєю жены да не отпуститъ извѣтомъ благовѣрія, аще же отпуститъ, да отлученъ будетъ священства. Пребываая же и нехотая паки пояти ея, да извержется [...]. Еще о семь и въ заповѣдехъ апостолскихъ Климентомъ, папою Римскимъ написаныхъ въ главѣ 17 доводне писано обрящещи. Сего ради и шестый святыи вселенскій собор, на немже первоначальникъ бысть блаженный Агафон, папа Римскій, в правилахъ своихъ оутверждаютъ о семь, паче же въ правилѣ 13 сице глаголють: „понеже въ Римстей церкви въ чину правила предано увѣдахомъ, хотящимъ сподоблятися поставленія, дякономъ или презвитеромъ общеватися имъ, яко ктому съ своими женами несовокуплятися”. Мы же, древнему послѣдующе правилу апостольскаго упевненія, и чину священныхъ мужъ по закону сожитіємъ, и от нынѣ цѣломъ быти повелѣваемъ, никакоже имъ къ своимъ женамъ совокупленія неразрушающе, ни лишаяще ихъ друга къ другу во врѣмя подобно приближенія⁵⁸.

W zacytowanym fragmencie ważnym argumentem, który miał utrudnić stronie katolickiej odpiertanie zarzutów, stał się udział papieża w tworzeniu wskazanych kościelnych dokumentów. Papież Klemens był bowiem legendarnym twórcą *Konstytucji apostolskich*, zaś papież Agaton poprzez swoich legatów uczestniczył w soborze konstantynopolitańskim w 680 r. Prace tego synodu weszły do korpusu dokumentów soboru nazywanego Piąto-Szóstym (691). W podsumowaniu Maluszyci posądza Rzymian o odrzucenie wskazanej spuścizny pochodzącej od apostołów i świętych ojców: „Тѣмже явѣ есть, яко и въ семь Римляне, не храняще пре-

⁵⁵ Zacytowany w pracy fragment trullańskiego kanonu 13 brzmi w tłumaczeniu na język polski: „Ponieważ dowiedzieliśmy się, że w Kościele Rzymskim podano jako regułę, aby ci, którzy mają dostąpić zaszczytu konsekracji na diakona, lub prezbitera, składali obietnicę poniechania obcowania ze swoimi małżonkami, to my, naśladując dawny kanon apostolskiego dobrego ustroju i porządku, życzymy, by pożycie osób duchownych, zgodnie z prawem, pozostawało nienaruszonym i w przyszłości, nie zrywając bynajmniej ich więzi z żonami i nie pozbawiając ich wzajemnego w odpowiednim czasie obcowania”, *Kanony Kościoła prawosławnego*, t. 1, oprac. A. Znosko, Hajnówka 2000, s. 73-74.

⁵⁶ Powód odrzucenia dekretów soboru, który miał być dopełnieniem prac II i III Soboru Ekumenicznego w Konstantynopolu, krótko charakteryzuje K. Schatz, *op. cit.*, s. 82-93.

⁵⁷ Kościół wschodni przyjął jedynie Kanony Apostolskie w trakcie soboru Quinisextum, A. Baron, H. Pietras, *Wprowadzenie*, [w:] *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfila z apostolskiego synodu w Antiochii; Prawo kanoniczne świętych Apostołów; Kary świętych Apostołów dla upadłych; Euchologion Serapiona*, red. i idem, Kraków 2007, s. XV-XVI, *Synodi et collectiones legum*, vol. 2; *Źródła Myśli Teologicznej*, t. 42.

⁵⁸ В. Суразкий (Малюшицкий), *О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви* (Острог 1588), [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, кн. 2, Петербург 1882, kol. 844-845.

данія святихъ апостолъ и богоносныхъ отецъ утверженіа и клятвы нерадяще, своя нѣкая умышленія составляютъ, такъ яко и въ прочихъ вещахъ обрѣтаются претворяюще”⁵⁹.

Dwa wyżej wspomniane kanony: 5 kanon apostołski i 13 kanon Soboru *in Trullo* (691) zostały wykorzystane w obronie małżeństw osób konsekrowanych także przez innego słynnego polemistę – Marcina Broniewskiego, protestanta, wypowiadającego się pod pseudonimem w imieniu prawosławnych. W polskojęzycznej pracy *EKTHESIS*, która relacjonowała wydarzenia brzeskie z 1596 r., apostołska reguła została przytoczona w całości⁶⁰:

Do tego też prezbiterom i innym, którzy są duchownego stanu, opuszczać swoje żony bez mniszego życia i porządku rozkazują na duchowny stan wstępując. Co aby nie było w Duchu Świętym, zakazuje święty powszechny synod w trzynastym kanonie, który tak się w sobie ma: Ponieważ w Kościele rzymskim w porządek kanonów zachowywać podano, doznaliśmy, że którzy chcą diakańskiej albo prezbiterkiej dostąpić chirotoniej, aby wyznawali że już więcej nie mają obcować z swymi żonami. My tedy zwierzchniejszego naśladując kanonu apostołskiego rozsądku i porządku, aby duchowni mężowie, którzy wedle zakonu ożenili, od dzisiejszego czasu utwierdzając, rozkazujemy, aby żadnym sposobem zjednoczenia z swymi żonami nie rozwiązywali (i tak kanon potwierdzając dokłada). Jeśliby kto śmiał ważyć się nad apostołskie kanony, bądź kto z księżej, bądź z diakonów albo poddiakonów ostać się żony swojej zjednoczenie i pospolitowania, niech będzie złożen. I wiele innych kanonów i dekretów wzgardza i przebacza często obaczysz⁶¹.

Spory katolicko-prawosławne spowodowały ferment, który mógł przyczynić się do gruntownia wiedzy na temat obowiązującego ruski kler porządku organizacyjno-dyscyplinarnego. Być może prace polemiczne zawierające obszernie fragmenty dokumentów kościelnych z komentarzem mogły być dodatkowym źródłem do pogłębiania znajomości literatury kanonistycznej w kręgach duchownych. Tym bardziej że niektóre teksty polemiczne drukowane były w dwu wersjach językowych (po polsku i „prostą mową”), a te szczególnie popularne zachowały się w licznych kopiach rękopiśmiennych.

Dyskusja nad celibatem została również podjęta przez greckich hierarchów. Melecjusz Pigas – patriarcha aleksandryjski, a następnie *locum tenens* patriarchy konstantynopolitańskiego, wystosował do unickiego metropolity kijowskiego Hipacego Pocięja pismo, w którym poruszył wiele tematów doktrynalnych i obrzęd-

⁵⁹ *Ibidem*, kol. 845.

⁶⁰ Kanon 5 *O prezbiterach odsyłających swe żony* brzmi: „Biskup, prezbiter i diakon nie powinni oddalać swej żony pod pozorem pobożności. Jeśli oddali, zostanie wykluczony, a gdyby się upierał – złożony z urzędu”, *Konstytucje apostołskie...*, s. 274, por. też inne tłumaczenie w: *Kanony Kościoła prawosławnego*, s. 12.

⁶¹ C. Philalet [M. Broniewski], *EKTHESIS albo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995, s. 65.

wych dotyczących m.in. sprawowania Eucharystii, podjął także kwestię kapłańskich małżeństw⁶². Patriarsza wypowiedź w znaczącej części ujęta była w formę retorycznych wykrzyknień i pytań do metropolity, któremu zarzucał sprzeniewierzenie się kanonicznym zasadom apostołskim i soborowym. Celem była zdecydowana obrona porządku przystępowania do sakramentu małżeństwa przez kandydatów do stanu duchownego:

Что сказать о законномъ бракѣ священниковъ? Къ нему имѣють такое отвращеніе, что охотнѣе соглашаются терпѣть безчинія, безпорядки, даже прелюбодѣянія, чѣмъ законный бракъ священниковъ заключаемый невдовымъ мущиною съ дѣвицей. Даже то, что бракъ есть таинство не можетъ расположить ихъ къ себѣ. Но тщетно! Не то заповѣдуютъ постановленія апостольскія и соборныя. Будеш ли ты слушаться этихъ жестокихъ опредѣлений противъ брака, сдѣланныхъ твоимъ патріархомъ т.е. епископомъ римскимъ, и запретишь имѣть женъ твоимъ священникамъ [...] Запретиш ли, говорю, женитьбу священникамъ, и именно до принятія священничества, такъ чтобы мущина невдовый, женивсь на дѣвицѣ, дѣлался потомъ священникомъ?⁶³

W dalszej części posłania patriarcha powołał się na nauczanie apostoła, zapewne św. Pawła z Pierwszego Listu do Tymoteusza (3,2), oraz na kanon Soboru w Konstantynopolu, mając prawdopodobnie na uwadze kanon 13 zgromadzenia *in Trullo*, najczęściej wspominany w kontekście celibatu przez prawosławnych w owym czasie. Ponadto odwołał się do dokumentów Pierwszego Powszechnego Soboru w Nicei (325) oraz ustaleń lokalnego Synodu w Kartaginie (419)⁶⁴, których na ogół nie wspominali pozostali uczestnicy dyskusji w metropolii kijowskiej: „Особенно св. Отцы постановили этот законъ на первомъ Никейскомъ соборѣ, на основаніи словъ великаго пустынника Пафнутія; а на Картагенскомъ соборѣ предали проклятію того кто бы отважился противиться этому установленію св. Отцевъ”⁶⁵. Zdaniem Pigasa w Nicei podjęto pierwszą próbę wprowadzenia obowiązku celibatu dla duchowieństwa. Uczestnikiem tych niepotwierdzonych wydarzeń miał być Pafnucy, biskup Tebaidy, który swoim protestem zablokował dążenia zwolenników bezżenności. Postać egipskiego hierarchy, o której pisali znani historycy Kościoła V stulecia: Sokrates Scholastyk i Sozomen, jest jednak na wpół legendarna. Nie wspominały o nim późniejsze źródła histo-

⁶² Na temat pism patriarchy por. A. Borkowski, *Pouczenia i zalecenia Melecjusza w stosunku do władz Rzeczypospolitej, hierarchii prawosławnej, szlachty i innych postaci ówczesnej epoki*, [w:] idem, *Patriarchaty Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583-1601)*, Białystok 2014, s. 307-320.

⁶³ *Письмо Мелетія къ Ипатію Поцѣю. Мелетійъ обличаетъ главнѣйшіе изъ отличительныхъ предметовъ римско-католическаго ученія, осуждаетъ унію защищаетъ Восточную Церковъ, убѣждаетъ и умоляетъ Поцѣя возвратитися къ православнои Церкви* (15 акт. 1599), [w:] И.И. Малышевскій, *Александрійскій патріархъ Мелетійъ Пугасъ и его участіе въ дѣлахъ русской церкви*, Киев 1872, т. 2, № 17, s. 136-137.

⁶⁴ Kanon 3 Synodu w Nicei I dotyczył jedynie konkubinatu i zakazu zamieszkiwania z kobietami, zaś 3 i 4 Synodu w Kartaginie (419) przedliturgicznej wstrzemięźliwości kapłana. Teksty tych dokumentów w księdze kormczej por. *Древне-славянская Кормча XIV титуловъ безъ толкованій*, s. 84, 314-315.

⁶⁵ *Письмо Мелетія къ Ипатію Поцѣю...*, s. 137.

ryczne⁶⁶, a co znamienne, jego świadectwo nie zostało odnotowane w pracach Soboru Trullańskiego, który potwierdził rezygnację z celibatu diakonów i prezbiterów⁶⁷.

Głos nawołujący do tolerancji i zaakceptowania różnic obrzędowych w XVI w. wybrzmiał prawdopodobnie po raz ostatni za sprawą Christophora Philaleta (Marcina Broniewskiego), działacza kręgu kniazia Konstantyna Ostrońskiego. Erudycyjne dzieło *ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ* (1597) przypominało wcześniejsze, pochodzące z lat 50. apele katolickich zwolenników partnerskiego dialogu z Kościołem wschodnim. Autor powołał się w pracy na dzieło Stanisława Orzechowskiego *Diatryba contra calumniam*⁶⁸ i podobnie jak niegdyś kanonik przemyski walczył Broniewski z postawami ekskluzywnymi w łonie katolicyzmu. Sprzeciwiał się poglądom głoszącym wyłączną prawdziwość Kościoła w jurysdykcji rzymskiej, jasno wyrażając tę prawdę, że podstawą jedności Kościoła jest wiara, a różnice w obyczajach nie stanowią przeszkody w jej osiągnięciu, dlatego nie powinny być przedmiotem sporu:

Aby Grecy z Rusią przeto iż u nich pospółstwo kielicha używa, a kapłan żonę ma, na stronie niepobożnych i w liczbie nieprzyjaciół poczytani być mieli – nie zda mi się. I owszem rozumiem to o nich, że są chrześcijanami i że są w Kościele. A przez imię Kościoła rozumiem Kościół ten, który w różnych obyczajach i porządkach jedną wiarą i jednym krzem pod jednym Bogiem jest rozlany, który jest słupem prawdy y przybytkiem Ducha Ś., który błędzić żadnym sposobem nie może, którego rozkazania y postanowienia trzymać się trzeba, choć nie zawsze wiedzieć, dla czego on to rozkazuje, a owego zakazuje⁶⁹.

W XVII w. dyskusja dotycząca kapłańskich małżeństw nadal trwała w Rzeczypospolitej, jednak dyskutantami byli przede wszystkim Rusini. Unia w Brześciu (1596) podzieliła ich na zwolenników i przeciwników zjednoczenia z Rzymem, dając tym pierwszym prawo do zachowania obrządku, w tym także zwyczaju małżeństw prezbiterów i diakonów. W związku z tym w literaturze polemicznej rozwinęły się podejmowane już w poprzednim stuleciu wątki powiązane nie tyle z samą ideą celibatu, ile z problemami, które wynikały z odrzucenia zasady bezżeństwa także przez unitów⁷⁰. Adwersarze oskarżali się wzajemnie o brak umiejętności godzenia obowiązków rodzinnych z duszpasterskimi oraz niezachowanie wstrzeźliwości od pożycia w okresie przed celebracją liturgii, ponadto wytykano przeciwnikom nieprawidłowości dyscyplinarne, m.in. łamanie zasady przyjęcia sakramentu ślubu przed kapłańskimi święczeniami, a zwłaszcza nieodosobnione przypadki sprawowania posługi duchowej przez wielo-

⁶⁶ M. Szegda, W. Wójcik, *op. cit.*, kol. 1398.

⁶⁷ Jest to nadal postać sporna; na ten temat por. G. Ryś, *Celibat*, s. 33-35.

⁶⁸ C. Philalet [M. Broniewski], *ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596, imieniem ludzi starożytnej religii greckiej...* (Wilno 1597), [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, кн. 2, Петербургъ 1882, kol. 1548.

⁶⁹ *Ibidem*, kol. 1579.

⁷⁰ Dyskusja na temat wprowadzenia celibatu w Kościele greckokatolickim ożywiła się w czasach zwierzchnictwa Andrzeja Szeptyckiego. Zwolennikiem bezżenności był biskup przemyski Józef Józafat Kocyłowski.

żeńców (dwu- i trójżeńcy) i wdowców. Część z tych zarzutów kierowana była do biskupów, dlatego że stosowanie wyznaczonych przez Kościół dyscyplinarnych zasad obowiązywało ich w dwójnasób: osobiście jako kapłanów, a ponadto – strażników tego porządku, którzy byli zobligowani weryfikować kandydatów do stanu duchownego i nadzorować życie duchowieństwa na obszarze nadanej im diecezji⁷¹.

Dyskusja na temat celibatu powróciła w II połowie XIX w. w nowym kontekście w Galicji wśród grekokatolików, którzy dążyli do odrodzenia Kościoła. Planowana wówczas wielowymiarowa reforma miała obejmować także praktykę obrzędową i ta kwestia poróżniła inicjatorów zmian. Hierarchowie podzielili się na zwolenników latynizacji, skłonnych wprowadzić obowiązkową beżzenność kapłanów, oraz tzw. bizantynistów, którzy się temu sprzeciwiali, dążąc do przywrócenia obrządku do stanu z czasów unii w Brześciu⁷². Stanowiska obu stron były głęboko uzasadnione historycznie, jednocześnie to pamięć o pochodzeniu wiary i rytu wywoływała tożsamościowe dylematy Kościoła katolickiego obrządku bizantyńskiego. Spór o celibat trwał do lat 30. XX w.⁷³, a wypracowanie wspólnego stanowiska utrudniała dynamiczna sytuacja społeczna, polityczna i narodowościowa w monarchii Habsburgów, a następnie w II Rzeczypospolitej.

Podjęta w szerokim kontekście reformacji, kontreformacji i odrodzenia cerkiewnego w XVI w. dyskusja o celibacie także dziś budzi wiele emocji. Idea obowiązkowej beżzenności kapłanów, konsekwentnie odrzucana przez prawosławnych, nie obowiązuje grekokatolików i nie jest dziś w pełni akceptowana także przez wszystkich rzymskich katolików.

Bibliografia

Źródła

Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski, t. 1: *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II (325-787)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, [przeł. A. Baron et al.], Kraków 2002, *Źródła Myśli Teologicznej*, t. 24.

⁷¹ Por. A.Z. Nowak, *Priesthood in the Teachings...*, s. 236-259.

⁷² Zwolennikiem latynizacji był biskup stanisławowski Grzegorz Chomyszyn po stronie bizantyzmu opowiadał się metropolita Andrzej Szeptycki. Na konferencji episkopatu grekokatolickiego we Lwowie w 1919 roku biskupi uchwalili, że nowych studentów teologii będą wyświęcać w stanie beżzennym, ale w praktyce stosował tę zasadę jedynie bp Chomyszyn, por. A. Krochmal, *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i grekokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Lublin 2001, s. 110-117.

⁷³ M. Mróz, *Katolicyzm na pograniczu. Kościół katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918-1925*, Toruń 2003, s. 83-84.

- Drewno-sławianskaja Kormczaja XIV tytułow bez tołkowanij*, t. 1, red. W.N. Benesze-
wycz, Sanktpeterburh 1906.
- Eucholohion albo mołytoślow yły trebnyk*, cz. 1, Kyew 1646.
- Ioana, mytropolyta ruskaho, nareczenaho prorokom Chrystowym, napysawszaho
prawyla cerkownaja ot swiatych knyh w kratci Jakowu czernoryżciu*, [w:] *Pa-
miatnyky drewno-russkaho kanonyczeskaho prawa*, cz. 1: *Pamiatnyky XI-XV w.*,
Sanktpeterburh 1880, *Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka*, t. 6.
- Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii;
Prawo kanoniczne świętych Apostołów; Kary świętych Apostołów dla upadłych;
Euchologion Serapiona*, przeł. S. Kalinkowski (Konstytucje), A. Caba (pozostałe
pisma), red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, *Synodi et collectiones legum*,
vol. 2; *Źródła Myśli Teologicznej*, t. 42.
- Philalet C. [M. Broniewski], *ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ* *abo odpowiedź na książki o synodzie
brzeskim 1596, imieniem ludzi starożytnej religiej greckiej...* (Wilno 1597),
[w:] *Pamiatnyky polemycznej lyteratury w Zapadnoj Rusy*, kn. 2, Peterburh
1882, *Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka*, t. 7.
- Philalet C. [M. Broniewski], *EKTHESIS* *abo krótkie zebranie spraw, które się dzia-
ły na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac.
J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995.
- Pismo Święte Nowego Testamentu w przekładzie z języka greckiego*, oprac. Zespół
Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, red. nauk. A. Jan-
kowski et al., przeł. W. Prokulski et al., Poznań 1995.
- [Pociej H.], *Harmonia albo concordantia wiary, sakramentów y ceremonyey cerkwi
Ś orientalney z kościołem rzymskim* (Wilno 1608), [w:] *Pamiatnyky polemycznej
lyteratury w Zapadnoj Rusy*, kn. 2, Peterburh 1882, *Russkaja Ystoryczeskaja
Byblioteka*, t. 7.
- Pouczenie Mytropolyta Petra duchowenstwu (ob epytymijach y wdowych popach)
y mirianam (ob userdiy k cerkwy)*, [w:] *Pamiatnyky drewno-russkaho
kanonyczeskaho prawa*, cz. 1: *Pamiatnyky XI-XV w.*, Sanktpeterburh 1880,
Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka, t. 6.
- Pyśmo Meletija k Ypatiju Pocrniu. Meletij oblyczajet hlawnnajsze yz otlyczytelnych
predmetow rymsko-katołyčeskaho uczenija, osużdaet uniju zaszczyśczaet
Wostocznuju Cerkow, ubżdaet y umolaet Pocia wozwratytsia k prawosławnoju
Cerkwy* (15 akt. 1599), [w:] Y.Y. Małyśzewskij, *Aleksandryjskij patryarch
Meletij Pyhas y eho uczastie w dylach russkoj cerkwy*, Kyew 1872, t. 2, No 17.
- Skarga P., *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim od tej
jedności odstąpieniu* (Kraków 1577), [w:] *Pamiatnyky polemycznej lyteratury
w Zapadnoj Rusy*, kn. 2, Peterburh 1882, *Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka*, t. 7.
- Smotryckij H., *Kalendar Rymskij nowyj*, [w:] *Archyw Juho-Zapadnoj Rossyy*,
cz. 1, t. 7, Kyew 1887.

- Sołtan I., *Sobor, wo spasaemom hrad Wilny bywszj*, [w:] *Pamiatnyky polemycznej lyteratury w Zapadnoj Rusy*, cz. 1, Sanktpeterburh 1878, *Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka*, t. 4.
- Surazkyj W. (Maluszyckij), *O edynoj ystynnoj prawoslawnoj wyr* o swiatoj sobornoj apostolskoj cerkwy (Ostroh 1588), [w:] *Pamiatnyky polemycznej lyteratury w Zapadnoj Rusy*, kn. 2, Peterburh 1882, *Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka*, t. 7.
- Woprosy y otwyty prawoslawnomu z papežnykom (1603)*, [w:] *Pamiatnyky polemycznej lyteratury w Zapadnoj Rusy*, kn. 2, Peterburh 1882, *Russkaja Ystoryczeskaja Byblioteka*, t. 7.
- Вопроси и отвѣты православному зъ папѣжникомъ (1603)*, [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, kn. 2, Петербургъ 1882, *Русская Историческая Библиотека*, т. 7.
- Древне-славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій*, т. 1, ред. В.Н. Бенешевич, Санктпетербургъ 1906.
- Еухологiон албо молитословъ или требникъ*, ч. 1, Киевъ 1646.
- Ioana, митрополита рускаго, нареченаго пророкомъ Христовымъ, написавшаго правила церковная отъ святыхъ книгъ въ кратцѣ Якову черноризцѣю, [w:] *Памятники древне-русскаго каноническаго права*, ч. 1: *Памятники XI-XV в.*, Санктпетербургъ 1880, *Русская Историческая Библиотека*, т. 6.
- Письмо Мелетія къ Ипатію Поцѣю*. Мелетій обличаетъ главнѣйшіе изъ отличительныхъ предметовъ римско-католическаго ученія, осуждаетъ унію защищаетъ Восточную Церков, убѣждаетъ и умоляетъ Поцѣя возвратиться къ православной Церкви (15 акт. 1599), [w:] И.И. Малышевскій, *Александрійскій патриарх Мелетій Пигас и его участіе въ дѣлахъ русской церкви*, Киев 1872, т. 2, № 17.
- Поученіе митрополита Петра духовенству (объ епитиміяхъ и вдовыхъ попахъ) и мірянамъ (объ усердіи къ церкви)*, [w:] *Памятники древне-русскаго каноническаго права*, ч. 1: *Памятники XI-XV в.*, Санктпетербургъ 1880, *Русская Историческая Библиотека*, т. 6.
- Смотрицкий Г., *Каленѣдаръ Римскій новый*, [w:] *Архив Юго-Западной Россіи*, ч. 1, т. 7, Киев 1887.
- Солтан I., *Соборъ, во спасаемомъ градѣ Вильни бывшій*, [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, ч. 1, Санктпетербургъ 1878, *Русская Историческая Библиотека*, т. 4.
- Суразкий В. (Малюшицкий), *О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви (Острог 1588)*, [w:] *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, kn. 2, Петербургъ 1882, *Русская Историческая Библиотека*, т. 7.

Monografie

- Gudziak B.A., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, [przeł. H. Leskiw, A. Chrin], Lublin 2008.
- Kaim A., *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego*, Lublin 2002, *Jeden Pan, Jedna Wiara*, t. 13.
- Kanony Kościoła prawosławnego, t. 1, oprac. A. Znosko, Hajnówka 2000.
- Krochmal A., *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i grekokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Lublin 2001.
- Mróz M., *Katolicyzm na pograniczu. Kościół katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918-1925*, Toruń 2003.
- Niechwiej M., *O błędach Rusińskiego obrządku to jest Elucidarius Errorum Ruthenici (1501) czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnymi Rusinami*, red. nauk. W. Walecki, Kraków 2012, *Biblioteka Tradycji. Seria Druga*, t. 113.
- Nowak A.Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, [transl. A. Kijak, J. Kobyłecki], Krakow 2017.
- Ryś G., *Celibat*, Kraków 2002.
- Schatz K., *Sobory Powszechne. Punkty zwrotne w historii Kościoła*, przeł. J. Zakrzewski, Kraków 2001.
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 1999, *Wielka Historia Literatury Polskiej*.

Artykuły naukowe

- Baron A., Pietras H., *Wprowadzenie*, [w:] *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilsa z apostolskiego synodu w Antiochii; Prawo kanoniczne świętych Apostołów; Kary świętych Apostołów dla upadłych; Euchologion Serapiona*, przeł. S. Kalinkowski (Konstytucje), A. Caba (pozostałe pisma), red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. XV-XVI, *Synodi et collectiones legum*, vol. 2; *Źródła Myśli Teologicznej*, t. 42.
- Borkowski A., *Pouczenia i zalecenia Melecjusza w stosunku do władz Rzeczypospolitej, hierarchii prawosławnej, szlachty i innych postaci ówczesnej epoki*, [w:] A. Borkowski, *Patriarchaty Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583-1601)*, Białystok 2014.
- Fenczak A.S., *Amplissimum Christi Regnum – wizja jedności Kościoła w pismach teologicznych Stanisława Orzechowskiego z lat 1544-1663*, [w:] *Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, *Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4.
- Fenczak A.S., *Stanisława Orzechowskiego „z Rusi proroka” wierność „narodowi swemu polskiemu”*. Kwestia tożsamości etnicznej propagatora unii kościelnej Rusinów ze Stolicą Apostolską, „Biuletyn Informacyjny PWIN” 1996, nr 2.

- Fenczak A.S., *Ziemia przemyska a polski nurt unionizmu katolickiego w XVI wieku*, [w:] *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, *Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2.
- Fijałek J., *Stosunek duchownych do niewiast i konkubinat*, [w:] J. Fijałek, *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*, [przeł. tekst łac. R.L. Górski], Kraków 2002.
- Gil A., Skoczylas I., *Wiek XVI – kryzys, kulturalno-religijna odnowa i inicjatywy unijne*, [w:] *Kościół Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin–Lwów 2014.
- Nowak A.Z., *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, [w:] *Ośrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, red. M. Kuczyńska, J. Stradomski, Kraków 2017, *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 12.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Konkubiny w życiu pralatów i kanoników wileńskich w XVI-XVII wieku. Uwagi o recepcji uchwał Soboru Trydenckiego w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545-1563) įtaka Lietuvos kultūrai*, sudarytoja A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, *Religinės Kultūros Paveldo Studijos*, t. 2.
- Piwko S., *Andrzej Frycz Modrzewski – koncepcje reformy Kościoła*, „Archiwum Historii i Myśli Społecznej” R. 15, 1969.
- Senyk S., *Berestejska unija i switske duchowenstwo: naslidky uniji u perszych desiatylittiach*, [w:] *Berestejska unija ta wnutrisznie žyttia Cerkwy y XVII stolitti. Materiały Czetwertych „Berestejskich czytań”*, Lwów, Łuck, Kyjiw, 2-6 żowtnia 1995 r., red. B. Gudziak, O. Turij, Lwów 1997.
- Szegda M., Wójcik W., *Celibat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz et al., Lublin 1985.
- Wyrskyj D., *Pochodżennia ta rodyna S. Orichowskoho*, [w:] D. Wyrskyj, *Stanisław Orichowskyj-Roksołan – žyttia i pamjat’*, Kyjiw 2013.
- Вирський Д., *Походження та родина С. Оріховського*, [w:] Д. Вирський, *Станіслав Оріховський-Роксолан – життя і пам’ять*, Київ 2013.
- Сеник С., *Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях*, [w:] *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті. Матеріали Четвертих „Берестейських читань”*, Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р., ред. Б. Гудзяк, О. Турій, Львів 1997.

Monografia zawiera istotne spostrzeżenia z zakresu ukrainoznawstwa, szczególnie aktualne i potrzebne dziś, w dobie walki Ukrainy, niepodległej przecież od 1991 r., o integralność terytorialną i zachowanie tożsamości narodowej, pielęgnowanie pamięci historycznej i dalsze budowanie nowoczesnego społeczeństwa europejskiego. Monografia z pewnością zainteresuje kulturoznawców, literaturoznawców, historyków i socjologów, a także wszystkich tych, którym nieobce są zagadnienia z zakresu ukrainoznawstwa oraz wschodoznawstwa.

z recenzji

dr hab. Anny Horniatko, prof. UAM

ISBN 978-83-8138-333-2

9 788381 383332

<https://akademicka.pl>